

УДК 314.7(477)

О.А. МАЛИНОВСЬКА,

д-р. наук з держ. упр., голов. наук. співроб.
Національного інституту стратегічних досліджень
E-mail: malynovska@voliacable.com

МІГРАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНЕ МІГРАЦІЄЗНАВСТВО В УКРАЇНІ

У статті йдеться про дослідження міграцій, здійснені в Україні в радянський період, їхнє значення для розвитку сучасного міграцієзнавства в Україні.

Ключові слова: Міграція, міграційні дослідження, радянський період.

Вступ. 1991 рік став переломним для всіх без винятку сфер життєдіяльності українського суспільства, у т.ч. й для науки. Українські суспільствознавці звільнилися від «проскурова ложа» ідеологічних догм, куди змушені були втискувати свої наукові результати, від жорсткого нагляду цензури, отримали доступ до засекречених матеріалів, змогли розробляти раніше закриті теми. Все це, як і суспільні проблеми, що виникли у зв'язку із кардинальними трансформаціями новітньої доби, дало імпульс до розвитку нових напрямів наукового пізнання. Зокрема, значного розвитку набули міграційні дослідження. Однак, хоча вивчення міграцій сприймається як новий науковий напрям, воно виникло не на порожньому місці. Фундамент для нього було закладено дослідженнями українських радянських вчених. Їхні роботи, несправедливо призабуті, попри вимушену ідеологічну обмеженість, відзначалися високою професійністю, глибоким знанням матеріалу, містили багато висновків, що не втратили своєї актуальності й донині.

Ця стаття має на меті представити короткий огляд міграційних досліджень в Україні до 1991 р., нагадати їх зміст, простежити вплив на сучасний розвиток науки в сфері міграції. Хоча в працях таких авторів, як Е. Лібанова, І. Майданік, О. Позняк, М. Романюк, У. Садова та інші використовувалися праці українських радянських вчених, систематизований огляд цих робіт в сучасній науковій літературі відсутній.

Виклад основного матеріалу. Передовсім окреслимо ту ситуацію, в якій розвивалося міграцієзнавство радянської доби. Мимоволі згадується висловлювання учасниці

одного з телемостів між СРСР та США, що відбувся в роки «перебудови», – «в СРСР сексу немає», яке стало крилатою фразою, що в різних контекстах використовується для характеристики рівня лицемірства радянської дійсності. Доцільною вона видається і в розмові про міграції. Адже в СРСР міграцій «не було», приблизно так само, як і сексу. Внутрішні переміщення населення розглядали як перерозподіл робочої сили в інтересах задоволення потреб економіки. Що ж до еміграції за кордон, вона трактувалася як зрада батьківщині. Міграційна статистика була фактично закритою. Цензура забороняла використання абсолютних цифр щодо людського потенціалу, описувати який можна було лише у відносних величинах. Це мотивувалося міркуваннями воєнної безпеки. Проте основна причина, напевно, полягала у надзвичайно високій частці недобровільних переміщень доби тоталітаризму, колосальних людських втратах, які їх супроводжували, що аж ніяк не вписувалося в твердження радянських лідерів про підвищення добробуту населення й швидкі темпи його зростання. Режим, що депортував цілі народи, репресував і висилав у віддалені й несприятливі для проживання регіони мільйони громадян, жорстко контролював переміщення населення за допомогою паспортної системи та закритих кордонів, не був зацікавлений у розголошенні таких практик, тим більше у науковому їх аналізі.

За таких умов вивчення міграційних процесів опинилося на маргіналах наукового пізнання, понад те, об'єктивні дослідження у сфері народонаселення, у т.ч. й його переміщень, видавалися для влади небезпечними, тому становили фізичну загрозу й для самих науковців. Це підтверджує доля Демографічного інституту Української академії наук. Створений 1919 р. і очолюваний видатним українським вченим М.В. Птухою Інститут був чи не першим у світі спеціалізованим науковим закладом з вивчення народонаселення. Однак у другій половині 1930-х рр., коли стали очевидними катастрофічні наслідки «великого голоду» та репресій, демографічні дослідження фактично припинилися. Перепис 1937 р. було затавровано як «шкідницький», його результати знищено, демографічна статистика остаточно засекречена. 1938 р. Демографічний інститут було закрито, а багато його співробітників, у т.ч. і М.В. Птуху, репресовано [18].

Міграційні дослідження упродовж тривалого періоду вважалися небажаними і почали відновлюватися лише у 1960-ті рр., в період «відлиги». Це було пов'язано з масштабними кампаніями уряду з освоєння цілинних земель, родовищ корисних копалин Сходу та Півночі країни, які вимагали переміщення великих мас працівників.

В умовах жорсткої централізації, яка стосувалася й наукової сфери, більшість передових досліджень здійснювалися в установах Академії наук СРСР. Ці розробки відзначалися не лише своїм рівнем, а й мірою свободи наукового пошуку, якої в центрі завжди було більше, ніж у республіках. Відновлення міграційних досліджень пов'язано з іменами Т. Заславської, Ж. Зайончковської, Л. Переведенцева, Л. Рибаківського та інших науковців [8,10,13,15], які працювали в Новосибірському відділенні АН СРСР, а згодом у Москві.

Крім збурення наукової думки, виконані в провідних наукових центрах СРСР дослідження забезпечили легітимізацію міграційної тематики. Вивчення міграції в Україні почало швидко відновлюватися. Тим паче, що тут зберігалися вагомні наукові традиції, в Інституті економіки Академії наук продовжував працювати В.М. Птуха та його учні, було налагоджено видання щорічника «Демографічні дослідження», що став основною трибуною українських демографів та міграцієзнавців.

У 1960-ті рр. основну увагу науковці приділяли аналізу статистичних даних щодо масштабів, спрямованості, складу міграції населення. У 1970–1980-ті рр. відбувся поворот до теоретичного пояснення міграційних процесів, залежності між міграціями та іншими суспільними процесами, методології досліджень, розробки заходів міграційної політики [5, с.17].

Щорічно змінювали місце проживання 5–6% мешканців республіки [29, с.14], що забезпечило соціальне замовлення на міграційні дослідження. Актуальність вивчення міграцій обумовлювалася також зменшенням природного приросту трудових ресурсів, внаслідок чого першорядного значення набув їх перерозподіл [4, с.63].

З огляду на практично повну закритість до зовнішнього світу, предметом досліджень були майже виключно міграційні процеси, які відбувалися в рамках СРСР. У типології міграцій переміщення всередині України трактувалися як внутрішні, тоді як з іншими радянськими республіками – як зовнішні міграції. Міждержавна міграція вважалася нетиповою для соціалізму, з нею асоціювалися лише нечисленні обміни спеціалістами між країнами соціалістичного блоку [1, с.5].

Потоком, що найбільше впливав на соціально-економічні зміни та трансформацію поселенської структури в Україні й був головним предметом досліджень науковців, була міграція сільського населення до міст. Зокрема навчальна міграція сільської молоді [5].

Оцінюючи позитивне значення міграції селян для забезпечення робочою силою промислового виробництва, виїзд сільської молоді на навчання як вирішальний чинник підвищення освітнього рівня населення, дослідники водночас звертали увагу на негативні наслідки масових переїздів до міст, де надмірна концентрація виробництва та населення викликала серйозні соціально-економічні та містобудівні проблеми [16]. Урбаністичні негаразди супроводжувалися знелюдненням сільської місцевості, затуханням малих міст [17, с.28]. У 1959–1979 рр. сільське населення скоротилося на 5,5%, а у 1970–1979 рр. – уже на 9,3% [9, с.63]. Багаторічний вплив молоді обумовив постаріння, скорочення народжуваності, зростання смертності сільського населення [7, с.51].

Науковці вказували, що міграції ускладнюють транспортну проблему, створюють труднощі у постачанні товарами та послугами, забезпеченні житлом тощо. Вони зумовлюють втрати робочого часу, невідворотні при зміні робочого місця, зайві витрати на облаштування переселенців. Для скорочення міграцій пропонувалося покращувати соціально-побутові умови в сільській місцевості, відкривати навчальні заклади вищих ступенів у провінційних поселеннях, натомість – обмежувати міграції до великих міст. Для запобігання плинності кадрів рекомендувалося стимулювати безперервність трудового стажу на одному підприємстві надбавками до зарплатні, пільгами в отриманні житла, кращими можливостями кар'єрного зростання [12, с.51].

Неоднозначно оцінювалася також маятникова міграція, яка була на той час найбільш інтенсивною формою територіальної мобільності населення в Україні. В умовах, коли зростання великих міст стримувалося адміністративними методами (обмеження прописки, заборона створення нових виробництв, які потребували додаткової робочої сили), маятникова міграція давала змогу забезпечити міста робочою силою без витрат на переселення працівників (державні витрати на переселення одного працівника до міста оцінювалися в 10 тис. радянських рублів). Разом з тим, особливо, якщо людина щоденно проводила в дорозі тривалий час, маятникова міграція була причиною зниження продуктивності праці (на 10–15%), підвищення виробничого травматизму (в 5–6 разів),

відсутності кар'єрного зростання працівників, у яких не лишалося ні часу, ні сил на підвищення кваліфікації. З нею пов'язували фемінізацію сільськогосподарської праці, неналежне виконання сімейних обов'язків, негативні наслідки для виховання дітей, прискорення трансформацій традиційних культурних норм [19, с.166].

Хоча абсолютна більшість переїздів відбувалася в межах республіки, населення України активно брало участь у міжреспубліканських міграціях. Поряд зі значним обсягом, характерною їх рисою був стабільно додатній для України результат: у 1959–1970 рр. за рахунок міжреспубліканських міграцій населення України зростало щорічно на 50 тис. осіб, а у 1970–1979 рр. – на 30 тис.[6, с.3]. Причому виїзд з України відбувався переважно як виїзд робочої сили, тоді як в'їзд формувався за рахунок повернення колишніх мігрантів, часто тих, хто досяг пенсійного віку, та імміграції представників корінних народів неслов'янських республік, звідки населення «виштовхувалося» внаслідок бурхливого демографічного розвитку, а з кінця 1980-х рр. – наростання конфліктів.

Результати міграції в радянській науковій літературі розглядали з позиції єдиної держави, тому старіння населення України внаслідок міграції, часткове заміщення титульної нації представниками інших національностей не були предметом обговорення. Разом з тим дослідники попереджали, що, оскільки зростання чисельності робочої сили в республіці загальмувалося, вона не зможе й надалі виконувати роль її постачальника для інших регіонів СРСР [3, с.46].

Вагоме місце у працях українських радянських дослідників посідали теоретично-методологічні питання, що, певною мірою, було реакцією на обмежені можливості проведення емпіричних досліджень та публікації статистичних даних.

Відповідно до пануючих марксистських ідей, основним чинником міграції вважався економічний, а головним її результатом – перерозподіл, раціональне розміщення й найповніше використання трудових ресурсів. Між міграцією населення та міграцією робочої сили ставився знак рівності [23, с.78]. Отже, панівним був економічний підхід до міграції, обставини психологічного, антропологічного характеру практично не досліджували. Це успадкувало й сучасне міграцієзнавство, яке донедавна майже не помічало ні транснаціональних соціальних зв'язків, ні неекономічних чинників міграції і лише починає вивчення міграційних мереж і психологічних обставин прийняття рішення про міграцію.

Українські радянські дослідники вважали, що і з економічної, і з соціальної точок зору міграції є прогресивним явищем (що відповідає сучасним поглядам на це явище), оскільки призводять до змін соціальної структури суспільства на користь робітничого класу (міграція село–місто), підвищення кваліфікації та освітнього рівня населення (навчальна міграція), зближення націй та народностей СРСР (перемішування різноетнічного населення) [3, с.11].

Посилення міграційної рухливості цілком справедливо оцінювалося як закономірність суспільного розвитку, хоча й з поправкою на пануючі ідеологеми. Так, інтенсифікацію переміщень розглядали як результат високих темпів росту виробництва, змін у розміщенні виробничих сил внаслідок освоєння нових районів, технічного прогресу, удосконалення транспорту, підвищення добробуту населення та його освітнього рівня, наявності вільних робочих місць в будь-яких регіонах СРСР. Разом з тим дослідники відзначали, що наростанню міграцій сприяли ліквідація приватної власності на землю, скорочення чисельності населення, яке володіло нерухомістю [24, с.34]. Водночас, на їхню думку, внаслідок вирівнювання рівнів розвитку регіо-

нів країни, подолання різниці в умовах життя між містом і селом, між фізичною та розумовою працею, що декларувалося як закономірності соціалізму, обсяги міграції мали поступово скорочуватися. В такому підході, напевно, лежать корені все ще поширеного в Україні погляду на міграції як на аномальне явище, показник неблагополуччя суспільства, яке з нормалізацією ситуації має зменшитися.

Виходячи з марксистського вчення про свідомий вплив на соціально-економічні процеси при соціалізмі, що забезпечувався суспільною власністю на засоби виробництва, українські дослідники вбачали основну особливість міграцій радянської доби в плановій, протиставляючи їм стихійний розвиток міграцій при капіталізмі [22, с.77]. Звідси, пропонуючи свою систему класифікації міграцій, вони поділяли їх на два типи – капіталістичні та соціалістичні міграції [5, с.28].

У рамках соціалістичного типу міграції виділяли окремі види, зокрема, неорганізовані та організовані переміщення [11, с.11]. Останні вважалися більш прогресивними, оскільки давали змогу у найкоротші строки забезпечити потреби в робочій силі в регіонах нового освоєння. Вони, на думку деяких авторів, були необхідним інструментом досягнення повної керованості міграційних процесів, забезпечували мінімізацію негативних наслідків міграцій. Чи не є сучасні побоювання неорганізованих міграцій та неодноразово повторювані заклики надати їм організованого характеру рудиментом такого мислення?

Організовані переселення здійснювалися в основному в межах України, проте третина переселенців спрямовувалися в інші республіки СРСР. Наприкінці 1950-х – у 1960-ті рр. до зони безперервного переселення за межі республіки належали 15 областей Заходу, Центру і Північного Сходу [3, с.44].

Існувало кілька форм організованих переселень. Перша з них – переселення селянських сімей із густозаселених і земледефіцитних регіонів у такі, які мали великі земельні ресурси. За оцінками, сільськогосподарські переселення становили 7–11% організованих переселень. Більшість переселенців рекрутували на Заході і в Центрі України і спрямовували в південний степовий район республіки або за її межі. У 1949–1970 рр. внаслідок планового переселення змінили місце проживання понад 1,1 млн. осіб [4, с.65]. Переселенцям забезпечували безплатний проїзд та провіз майна, надавали земельну ділянку та кредит на будівництво, купівлю худоби. Їх звільняли від сплати податків.

Друга форма – організовані набори робочої сили, тобто укладення контрактів для роботи на певних підприємствах, що становили 20–26% організованих переселень. Упродовж 1961–1975 рр. оргнабором було охоплено 1,5 млн мешканців України. Працівників набирали практично в усіх областях (крім південних, тобто регіону сільськогосподарського вселення) і спрямовували в Донецько-Придніпровський індустріальний район або за межі республіки.

Третя форма – громадські заклики, кампанії мобілізації на новобудови добровольців, передовсім молоді.

Четверта – спрямування на роботу випускників професійно-технічних, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які мусили відпрацювати не менше трьох років на тих робочих місцях, куди були розподілені державними органами. Молоді спеціалісти становили більшість організованих переселенців.

Організованим переселенням українські автори протиставляли неорганізовані, в основі яких були лише особисті інтереси, і які, на думку багатьох з них, часто були неефективними. Тому дослідники пропонували розмежувати поняття міграції та

перерозподілу трудових ресурсів. Якщо перше вони розуміли як переміщення людей з метою забезпечення власних інтересів, то друге – як переміщення, в основі яких лежить забезпечення суспільних потреб [12, с.47].

Оскільки, відповідно до пануючої на той час ідеології, між суспільними та особистими інтересами при соціалізмі не могло бути суперечностей, організовані переселення трактувалися як форма, що давала змогу погодити потребу в робочій силі певних виробництв і регіонів та зацікавленість людей у покращанні умов життя [12, с.87]. Попри право людини обирати місце проживання та роботи, за радянських часів така свобода не передбачала звільнення від обов'язку брати участь у громадсько-корисній праці та погоджувати свої інтереси з інтересами суспільства, яке мало право і мусило впливати на вибір громадян [21, с.90].

Така схема, однак, спрацьовувала не завжди, що не могли не визнавати дослідники міграції. По-перше, організовані переселення ніколи не були пануючою формою переміщень населення в СРСР, навіть за часів найбільш жорсткого тоталітарного режиму. По-друге, значна частина організованих переселень закінчувалася поверненням мігрантів у місця попереднього проживання або переїздом в інше місце. Наприклад, за даними обстеження, що було проведено в сільськогосподарських підприємствах півдня України у 1968–1972 рр., з місць вселення невдовзі виїхали 16,7% переселенців [29, с.84]. По-третє, з районів, куди спрямовувалися переселенські потоки (Північ та Схід СРСР), відбувався виїзд не лише нещодавно переселених, а й корінного населення, міграційне сальдо тут здебільшого було від'ємним. Наприклад, в 1959–1969 рр. від'ємне міграційне сальдо Сибіру сягнуло 600 тис. [11, с.12].

Висновки. Таким чином, завдання оптимізації міграційних переміщень, як його бачили радянські вчені, полягало у, по-перше, стимулюванні та організації необхідних для суспільства переселень, по-друге, – у стримуванні індивідуальних міграцій, які вважалися нераціональними [20, с.19]. Розв'язати ці завдання мала міграційна політика, тобто комплекс заходів, спрямованих на формування необхідних потоків і інтенсивності міграцій населення [24, с.50]. Її трактували як свідоме використання законів та закономірностей розвитку суспільних процесів, зокрема, законів міграції, і розглядали як частину демографічної політики. Однак визнавалося, що результати міграційної політики в довготривалій перспективі залежать не стільки від спрямованих на регулювання міграції рішень, скільки від успіхів розвитку економіки в цілому [23 с.113], що, очевидно, справедливо й нині.

Заходи міграційної політики за змістом розподілялися на адміністративні, економічні та моральні. У контексті ставлення до стихійної, індивідуальної міграції як до небажаного явища, що призводить до економічних втрат, роль адміністративних заходів тривалий час була вирішальною [24, с.58, 66]. Паспортна система, за якої частина громадян, наприклад, селяни, були обмежені у праві мати паспорти, інститут прописки, що мав дозвільний характер, як і закриті кордони, були основними регуляторами переміщень. Науковці відносили їх до засобів прямого впливу на міграції, зазначали, що вони не завжди були ефективними, сфера їх застосування поступово звужувалася. Так, відсутність паспортів у селян замість стримувати відтік молоді з сіл стимулювала молодих людей до міграції. Наприклад, сільські хлопці після відбуття військової повинності, отримавши в армії паспорт, найчастіше не поверталися до рідних місць. Так само неефективним було обмеження прописки у великих містах. Відплив населення з міст скоротився, оскільки люди не ризикували виїжджати, знаючи, що повернутися не зможуть,

міста розросталися вшир, за рахунок передмість, що формально не входили до складу міста, збільшувалася маятникова міграція.

Більш ефективними видавалися опосередковані економічні засоби регулювання міграцій, шляхом покращання умов праці, житлових та культурно-побутових умов, встановлення для певних регіонів коефіцієнтів при нарахуванні заробітної платні, пенсійних надбавок, інших пільг [28, с.98].

Моральні засоби впливу на міграцію вважалися специфікою соціалізму, коли дієвими стимулами до переселень могли стати різноманітні заклики, партійно-комсомольські рішення.

Формування міграційної політики відбувалося у кілька етапів. На першому з них формувалося стратегічне завдання, потім визначали конкретні цілі, далі – добиралися засоби для їх досягнення. Наступний етап полягав у застосуванні цих засобів, завершальний – в оцінці результатів. Науковці підкреслювали, що найважливішим є формування цілей політики, від конкретності, ясності, наукової обґрунтованості яких залежить її ефективність [24, с.52]. Такий висновок, вочевидь, не втратив своєї актуальності й донині. Це справедливо й щодо низки інших сформульованих радянськими вченими постулатів: міграційна політика має бути стабільною в своїх основних напрямках і достатньо гнучкою в деталях, здатною швидко реагувати на зміни ситуації; стратегічні цілі повинні бути єдиними для країни в цілому, тоді як тактичні – можуть розрізнятися залежно від специфіки регіонів; єдність міграційної політики в рамках держави забезпечується єдністю цілей, а не однаковими для всіх регіонів заходами [12, с.51].

Переміщення між Україною та зарубіжними державами за радянських часів були нечисленні і відігравали значно меншу роль у формуванні населення та розвитку економіки, ніж внутрішні міграції. З ідеологічних причин вони практично не були предметом наукового аналізу і висвітлювалися лише пропагандистською публіцистикою. Оскільки, як уже зазначалося, міжнародна міграція вважалася нетиповою для соціалізму, такі переміщення вивчали або на прикладі зарубіжних країн, або в історичному аспекті. Так, помітним напрямом міжнародних досліджень в 1970-ті – 1980-ті рр. було вивчення міграційних процесів у Європі та США. У працях, насичених фактичним матеріалом, висвітлювалися тенденції світових міграцій, становище працівників-мігрантів, основні напрями міграційної політики країн-реципієнтів [21, 25, 27]. Однак значення цих робіт зривалося внаслідок ідеологічно обмеженого трактування міграції, насамперед як форми експлуатації капіталом робочої сили.

Більш фундаментально вдатися до наукового аналізу зовнішньої міграції було можливо вивчаючи еміграцію українців до США та Канади XIX – поч. XX ст. Виник цілий напрям історичної науки, в рамках якого на основі аналізу статистики, архівних матеріалів, спогадів і листів висвітлювалися доля емігрантів, причини та обставини переселення за океан [26].

Процеси демократизації радянського суспільства в роки «перебудови» дали змогу українським вченим частково позбутися політичних упереджень при аналізі зовнішніх міграційних процесів. Поступово відкривалися раніше закриті теми, зокрема, історія репресивних переселень і депортацій часів тоталітаризму. Науковий аналіз раніше секретних документів дав змогу оприлюднити вражаючі цифри людських втрат, яких Україна зазнала від репресій та голодомору [2, 14].

Після розпаду СРСР, що супроводжувався значними переміщеннями населення, відкриттям зовнішніх кордонів, тематика міграційних досліджень значно розширилася за

рахунок вивчення репатріації, у т.ч. колишніх депортованих, недобровільних переселень, нелегальної міграції і, передовсім, трудової міграції за кордон, тобто явищ, за радянських часів неможливих. Відбулося переосмислення попередньої міграційної історії України. Накопичено багатий емпіричний матеріал, сформовано міждисциплінарний підхід за участі економістів, соціологів, політологів, юристів тощо.

Але у деяких сферах послідовність досліджень перервалася, здобутки попередників не були належним чином розвинуті. Огляд робіт, що побачили світ до 1991 р., недвозначно вказує на низку прогалин сучасного міграцієзнавства. Зокрема, фактично припинилося вивчення внутрішніх міграцій, хоча їхнє значення для країни аж ніяк не зменшилося. Захоплення дослідженнями нових форм міграційних переміщень, перш за все спрямованих за межі держави, набуло дещо асиметричного характеру. Об'єктом вивчення більшою мірою є міграції у західному напрямку, тоді як найбільші і переселенські, і тимчасові трудові потоки з України, як і раніше, спрямовані до Росії. Програють попередникам сучасні дослідники в теоретичному осмисленні міграційних процесів.

Незважаючи на це, сучасне українське міграцієзнавство, безумовно, послуговується набутим українськими радянськими дослідниками досвідом, розробленими ними методичними підходами та зібраним фактичним матеріалом. Водночас успадковані традиції певним чином обумовлюють досить обережне ставлення до вивчення міжнародних міграцій в сучасній Україні, які все ще частина науковців сприймає як відхилення від норми, виклик суспільному розвитку. Міграції радянських часів (депортації, політична еміграція) залишаються політично чутливою темою, що заважає їх неупередженому науковому аналізу. Так само як міграційні традиції і зв'язки, що виникли в попередній період, все ще впливають на міграційні тренди, так і наукова спадщина радянських часів відбивається у сучасних міграційних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Березюк А.И.* Сезонная миграция сельского населения Закарпатской области УССР и пути ее упорядочения. – К.: 1969. – 32 с.
2. *Бузай М.Ф.* Депортації населення України (30–50-і роки) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10 – С. 32–38.
3. *Загробська А.Ф.* Організовані переселення в системі міграції населення УРСР. – К.: Наук. думка, 1974. – С.44–46.
4. *Загробська А.Ф.* Деякі аспекти дослідження впливу міграцій на відтворення населення УРСР// Демографічні дослідження. – 1974. – Вип. 3. – С.62–77.
5. *Загробская А.Ф.* Миграция, воспроизводство и уровень образования населения. – К.: Наук. Думка, 1982. – 182 с.
6. *Загробська А.Ф.* Специфіка міграції населення при соціалізмі //Демографічні дослідження. – 1982. – Вип. 8. – С.3–12.
7. *Загробська А.Ф.* Професійна освіта і міграційні процеси // Демографічні дослідження. – 1986. – Вип. 10. – С.50–58.
8. *Зайончковская Ж.А.* Новоселы в городах. – М.: Наука, 1972. – 164 с.
9. *Крисанов Д.Ф.* Міграція сільського населення Української РСР : питання управління демографічним розвитком села і формування раціональної системи розселення // Демографічні дослідження. – 1984. – Вип. 8. – С.63–67.
10. *Миграция сельского населения /* Под ред. чл.-кор. АН СССР Т.И.Заславской. – М.: Мысль, 1970. – 348 с.

11. *Оникиенко В.В., Поповкин В.А.* Комплексное исследование миграционных процессов. — М.: Статистика, 1973. — 159 с.
12. *Оникиенко В.В., Сыч А.С., Трубенко Б.И.* О территориальной мобильности трудовых ресурсов // Проблемы использования трудовых ресурсов / АН УССР. Совет по изучению производительных сил УССР. — К.: Наук. думка, 1975. — С.27–53.
13. *Переведенцев В.И.* Методы изучения миграции населения. — М.: Наука, 1975. — 231 с.
14. *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 46–50.
15. *Рыбаковский Л.Л.* Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика / Отв. ред. Т.И.Заславская. — М.: Наука, 1987. — 200 с.
16. *Степаненко А.В.* Города в условиях развитого социализма. — К.: Наук. думка, 1981. — 300 с.
17. *Степанова А.П.* Актуальные проблемы демографии в исследованиях ученых УССР. — К.: Институт экономики АН УССР, 1984. — 28 с.
18. *Стешенко В.С.* Михаил Васильевич Птуха как демограф. 1884–1961 // Демоскоп. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». — 2001. — № 35–36. — [Электронный ресурс]— <http://demoscope.ru/weekly/035/nauka03.php>
19. *Табориская И.* Маятниковая миграция населения. — М., 1979. — 176 с.
20. *Товкун В.* Современная миграция населения в Украинской ССР. — К.: 1966. — 25 с.
21. *Фролкин Н.М.* Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время. — К.: Наук.думка, 1975. — 286 с.
22. *Хомра А.У.* Планомерность миграции при социализме // Демографические исследования. — 1987. — Вып. 11. — С.75–91.
23. *Хомра А.У.* Воспроизводство населения. — К.: Наук. думка, 1990. — 176 с.
24. *Хомра А.У.* Миграция населения. Вопросы теории, методики исследования. — К.: Наук. думка, 1979. — 146 с.
25. *Шамиур О.В.* «Золотые двери» иммиграции: что кроется за ними? — Харьков: Прапор, 1987. — 171 с.
26. *Шлепаков А.* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 200 с.
27. *Шлепаков А.Н.* Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. — М.: Мысль, 1966. — 501 с.
28. *Янковська Є.А.* Проблеми удосконалення управління територіально-галузевим перерозподілом трудових ресурсів // Вісн. АН УРСР. — 1980. — № 4. — С.97–102.
29. *Янковская Е.А.* Перераспределение трудовых ресурсов. — К.: Наук. Думка, 1977. — 132 с.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2013

Е.А. Малиновская

МИГРАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННОЕ МИГРАЦИОВЕДЕНИЕ В УКРАИНЕ

В статье представлен краткий обзор работ украинских авторов, посвященных проблемам миграции, увидевших свет до 1991 г. Ее цель состоит в том, чтобы напомнить их содержание, проследить влияние на современное развитие науки в сфере миграции.

Хотя изучение миграций воспринимается в Украине как новое научное направление, оно возникло не на пустом месте. Фундамент для его развития был заложен исследованиями украинских советских авторов. Посвященные миграции труды предшествующего периода, в основном несправедливо забытые, несмотря на вынужденную идеологическую ограниченность, отличались высоким профессионализмом, глубоким знанием материала, содержали выводы, не утратившие своей актуальности доныне.

Истоки миграционных исследований связаны с созданным еще в 1919 г. выдающимся украинским демографом М.В. Птухой Демографическим институтом Украинской академии наук. Однако в конце 1930-х гг., когда стали очевидны катастрофические последствия «великого голода» и репрессий, демографические исследования были свернуты, институт закрыт, а большинство его сотрудников репрессированы.

Изучение миграций возобновилось лишь в период «хрущевской оттепели», что было связано с широкомасштабными кампаниями по освоению целинных земель, природных ресурсов отдаленных и малолюдных районов СССР, требовавших перемещения значительных масс населения.

В 1960-е гг. основное внимание ученых уделялось анализу статистических данных, изучению масштабов, направленности, состава миграций населения. В 1970–1980-е гг. произошел поворот к теоретическому осмыслению миграционных процессов, зависимости между миграциями и другими общественными процессами, методологии исследований, к разработке предложений по усовершенствованию миграционной политики. Можно предположить, что теоретический крен в определенной степени был реакцией на ограниченные возможности эмпирических исследований и цензурные запреты на публикацию статистических данных.

Учитывая практически полную закрытость страны, когда эмиграция приравнялась к измене родине, предметом изучения были исключительно миграции в рамках СССР. Основной темой исследований была миграция между селом и городом, в т.ч. образовательная миграция сельской молодежи. Изучались также маятниковая и сезонная миграции.

В работах украинских советских авторов ставился знак равенства между миграцией населения и миграцией рабочей силы. Плановность рассматривалась как главная особенность миграции при социализме, поэтому значительное внимание уделялось организованным перемещениям работников, таким как сельскохозяйственные переселения из густозаселенных и земледелия дефицитных регионов, организованные наборы рабочей силы, распределение молодых специалистов, мобилизация молодежи по комсомольским путевкам. Поскольку нельзя было не признавать, что многие мигранты не приживались в местах вселения, значительное внимание ученых уделялось мероприятиям миграционной политики.

Современное украинское миграциеведение, безусловно, использует накопленный украинскими советскими учеными опыт изучения миграционных процессов, разработанные ими методические подходы и собранный фактический материал. Вместе с тем унаследованные традиции в определенной степени обуславливают довольно осторожное отношение к миграциям, которые все еще воспринимаются частью исследователей как отклонение от нормы, вызов общественному развитию. Миграции советского времени (депортации, политическая эмиграция) остаются политически чувствительной темой, что мешает их объективному анализу. В некоторых сферах последовательность в исследованиях прервалась. В частности, практически прекратилось изучение внутренних миграций. Анализ внешних миграций приобрел несколько ассиметричный характер: объектом изучения преимущественно являются миграции в западном направлении, хотя, как и раньше, основным партнером по обмену населением остается для Украины Россия. Проигрывают предшественникам современные авторы также в теоретическом осмыслении миграционных процессов.

Ключевые слова: миграция, миграционные исследования, советский период.

O.A. Malynovska

MIGRATION STUDIES IN SOVIET TIMES AND THEIR IMPACT ON CONTEMPORARY MIGRATION RESEARCHES DEVELOPED IN UKRAINE

This article is a brief overview of works dedicated to migration published by Ukrainian authors before 1991. Its purpose is to review their content, track their influence on the contemporary state of migration research.

Although studying migration is perceived in Ukraine as a relatively new scientific sphere, it emerged on the basis of research undertaken in Soviet times, which is unfortunately wrongfully forgotten. Obviously, it was influenced by the current ideology, but it was highly professional, based on thorough knowledge of the subject and contained conclusions which are still topical.

Migration studies in Ukraine originated with the establishment in 1919 of Institute of Demography of Academy of Sciences of Ukraine, under the lead of the prominent Ukrainian demographer M. Ptoukha.

However, in late 1930s, when the shocking consequences of the «Great Famine» and repressions have become evident, demographic studies were suspended, the Institute was dismissed, with the majority of its employees subjected to repression.

It was not until the Khrushchev Thaw that the migration studies were resumed. This can be explained by the wide-scale cultivation of virgin lands and exploration of natural resources in remote and poorly inhabited areas of the USSR, which demanded massive relocation of population.

In 1960s scientists were mainly practicing analysis of statistical data and studying the stocks, destinations and composition of migration flows. In 1970s–1980s migration processes were increasingly analyzed from theoretical point of view; scientists explored interrelations between migration and other social processes, developed research methodology and elaborated recommendations to improve migration policies. It can be assumed, that such a promotion of theoretical studies could be provoked by the limited potential for empirical studies in combination with the censoring restrictions for publishing statistical data.

Because the country was totally closed for the outside world, with emigration being equal to high treason, only internal migration could be a subject for studying. The key topic of research was rural-urban migration, including education migration of rural youth. Commutation and seasonal migration were also subject to research.

Ukrainian authors of Soviet era made no distinction between migration of population and workforce replacement. They admitted that the main peculiarity of migration in socialist society lied in its systematic nature. That is why they paid great attention to the organized resettlement of peasants from areas lacking arable land to areas with considerable land resources, as well as to recruitment of workforce according to labour contracts, assigning graduates to jobs, youth mobilization campaigns of the Komsomol. As it was obvious that many migrants found it hard to live at new places and thus left them soon, scientists focused on issues of migration policy.

Contemporary migration researchers in Ukraine are applying experience which was gained by Ukrainian scientists of Soviet era, as well as the methodology they used and data collected. At the same time, the inherited tradition causes cautious attitude of some scientists to migration – they view it as a deviation from norm and a challenge for the social development. Migration in the Soviet period (such as deportations, emigration for political reasons) remains an ideologically sensitive topic, which hinders its prejudice-free analysis. In some spheres the consistency of researches was interrupted. For example, study of interior migration has practically ceased. The analysis of external migration obtained an asymmetric character: the subject of the researches is mainly migration towards the West, while Russia remains the main partner of Ukraine in population exchange. Contemporary authors also lack theoretical perception of migration processes when compared to the Soviet scientists.

Key words: migration, migration research, Soviet period.